

tico, que Rodríguez Ibáñez ha descrit com «el desvaneciment en la perplejitat de la indefinició». ¿De qu forma se acaba concretant en la pràctica social del moment la educació crítica? El autor esquiv a esta pregunta amb la justificació de que ja ha dedicat un llibre —*Democratic Schools*— a explicar per extens les pràctiques crítiques; però este llibre aùn no lo tenim en castellano. Por tanto, para nosotros, irremediabilmente, *Política cultural y educación* resulta incompleto. Nos quedamos sin conocer la respuesta a una de las preguntas fundamentales que Apple plantea: ¿qué es lo crítico en la educación de hoy?

De momento, parece que lo crítico está unido a algunos movimientos sociales. ¿A cuáles? ¿Por qué razón? Sobre todo estos nuevos movimientos están demos-

trando una capacidad de introducir lógicas distintas y múltiples —es decir, pluralistas— en la producción del sentido de lo social. Pero, ¿cómo funciona esa introducción?, ¿por qué ahora?, ¿por qué conectar y cómo la educación con estos movimientos? De nuevo, sin respuesta.

En definitiva, el libro se presenta más bien como un trabajo de transición en el que Apple insiste en sus planteamientos críticos más típicos con el fin de empujar un poco más a sus lectores a optar —verdaderamente, ¿sabemos de qué lado estamos?— con la convicción de que la exigencia autorreflexiva de esta opción sirva de impulso para la innovación y el cambio.

Remedios Castillo Pérez
Mariano Sánchez Martínez

LLOBERA, Josep R. *El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa occidental*. Col·lecció «Argumentos». Barcelona: Anagrama, 1996.

El dios de la modernidad ens ofereix una anàlisi brillant, des de la perspectiva de la sociologia històrica, de l'origen i el desenvolupament dels nacionalismes a l'Europa occidental; sens dubte un dels temes que darrerament està gaudint de gran ressò en el món de les ciències socials. En aquest llibre trobem com Josep R. Llobera remunta fins a l'edat mitjana el bressol dels nacionalismes que s'han originat al continent europeu. D'aquesta manera, replicant aquells teòrics que, com Ernest Guellner, han presentat el nacionalisme com un fenomen estrictament modern i producte de les societats industrials i capitalistes, Llobera en recupera uns orígens medievals. Així, en la primera part del seu llibre, tot resseguint la història dels territoris de Britània, Gàlia, Germània, Itàlia i Hispània des de l'alta edat mitjana (és a dir, d'aquells territoris

que han estat susceptibles d'ésser el marc dels macro estatsnació del continent europeu), assenyala els orígens medievals dels diferents moviments nacionalistes que s'hi han desenvolupat al llarg de les centúries. Llobera destaca com, a l'inici de l'edat moderna, el mapa de nacionalismes europeus ja era clarament similar al que trobem avui en dia. Alguns d'aquests moviments nacionals varen anar afeblint-se fins a desaparèixer, pràcticament o totalment; mentre que d'altres s'enfortiren fins esdevenir la principal font d'alimentació del nacionalisme oficial d'un Estat nació. A l'hora d'entrar en definicions, Llobera també assenyala que, si prenem com a requisit per qualificar determinat moviment com a nacionalista l'existència d'un moviment de masses, aleshores el «nacionalisme» que aquest autor troba a l'edat mitjana no podria ésser conceptualitzat

com a tal; però si s'accepta la noció d'un «nacionalisme cultural», com un nacionalisme restringit, defensat sobretot per les classes cavalleresques i pels clergues que, enfront de les elits que encara continuaven emprant i defensant el llatí, lloaven les gràcies de la llengua i la cultura «nacionals», aleshores la tesi que proposa trobar els orígens del nacionalisme bastant abans de la Revolució Francesa es fan més que plausibles. D'aquesta manera, Josep R. Llobera introdueix el seu concepte de «potencial etnonacional», segons el qual, a les darreries de l'edat mitjana, el mapa dels territoris de l'Europa occidental que serien susceptibles de desenvolupar moviments nacionals ja estava força configurat. Així, malgrat les distintes sorts que aquestes incipients nacions hagin pogut córrer al llarg de les centúries, allò que la tesi de Llobera ens assenyala és el fet que la possibilitat, en base a uns determinats trets diferencials, d'erigir-se o d'intentar erigir-se com a nació ja estava força definida. Ras i curt: no s'han format noves nacions des de l'edat mitjana, si de cas, s'han desenvolupat o han perdut la seva força, i, en alguns casos, fins i tot han perdut la seva força i, després d'un variable període de latència, han reaparegut i han guanyat vigor novament. Cercant els orígens nacionals a l'edat mitjana, Llobera refusa directament les hipòtesis segons les quals el nacionalisme hauria estat una creació de la burgesia per tal d'evitar una unió global de les masses treballadores, manipulant-les en favor dels seus propis interessos. Acceptant, doncs, que, efectivament, aquest és un dels usos que hom ha donat a la ideologia nacionalista, no n'és pas l'origen. Certament, Llobera destaca el fet que el nacionalisme va rebre una considerable embranzida amb els processos d'industrialització; però, això no obstant, ressalta el fet que no tant els processos d'industrialització com els de modernització (amb els conseqüents processos d'urbanització, secularització, educació generalitzada, augment de les

comunicacions, etc.) foren els veritables impulsors de l'auge dels nacionalismes.

A partir de la recerca històrica sobre l'origen de les nacions i dels nacionalismes, Josep R. Llobera desemmascara la idea de l'Estat nació com a «ens naturals» donat per descomptat. Aquest autor assenyala que, quan Estat i nació coincideixen en un mateix territori, és molt més un cas d'excepció que de norma. Com que la construcció de nacions i la construcció d'estats responen a lògiques diferents, ens dirà, tot sovint trobem més d'una nació en el territori d'un mateix Estat (estats plurinacionals, com ara l'espanyol), o bé el territori i/o població d'una mateixa nació dividida entre diversos estats (com el cas de Catalunya o el País Basc). Així i tot, els estats han intentat convertir els territoris que els comprenien en nacions úniques, procurant eliminar les diferències nacionals que poguessin comprendre en els límits de les seves fronteres. Aquest intent de convertir-les en polítiques (com són els estats), en culturals (com són les nacions), respon a l'alt potencial legitimador que avui dia posseeix la idea de nació. D'acord amb l'aproximació de Llobera, la nació ha esdevingut la substituta secular de la religió, «el valor simbòlic» més potent del nostre temps, i, consegüentment, un valor que confereix molt més sentit a una determinada forma estatal que la simple legitimació «racional-instrumental». Així, els estats empraran tots els mitjans dels quals poden disposar des de la seva posició de poder per tal de crear tot un univers simbòlic que confereixi una única «identitat nacional» a un territori on originàriament no només n'hi havia una. Uniformitzant el territori intern i contraposant-lo a tot allò que es pot trobar més enllà de les fronteres, s'obté un nivell de participació i d'identificació per part dels ciutadans molt més elevat en comparació amb aquell que simplement podria suscitar el fet de compartir uns mateixos textos legals i un mateix sistema econòmic.

D'aquesta manera, podem, doncs, concloure assenyalant que *El dios de la modernidad* és una reflexió molt lúcida i completa al voltant d'una problemàtica que, en un moment com l'actual, en el qual la dinàmica de globalització posa

sobre la taula la pregunta al voltant del rol actual dels tradicionals hegemònics Estats nació, esdevé encara més rellevant.

Nàtalia Cantó i Milà

MARTÍNEZ VEIGA, Ubaldo.

La integración social de los inmigrantes extranjeros en España.

Madrid: Trotta, 1997.

Ubaldo Martínez Veiga ens ofereix una profunda anàlisi sobre els elements estructurants del procés migratori i sobre quins factors ajuden a explicar les condicions d'inserció en el mercat de treball que es troben els immigrants a la societat receptora.

L'autor extreu les dades d'una recerca sobre la integració social dels immigrants estrangers a Espanya, la qual va codirigir amb Alejandro Portes¹. L'estudi va centrar-se en uns col·lectius determinats d'immigrants —capverdians, dominicanes, gambians i marroquins—, a cinc indrets clau de la geografia espanyola on es concentren aquests grups —els capverdians, a El Bierzo; les dominicanes, al nord-oest de l'àrea metropolitana de Madrid; els gambians, a la comarca catalana del Maresme i els marroquins, a Alacant i a El Ejido—. Dues tècniques d'anàlisi aporten resultats complementaris i enriqueixen l'estudi: una primera fase d'observació participativa i una segona fase que consistí en una anàlisi estadística a partir d'un qüestionari que es va passar a 1.066 immigrants que residien a les àrees geogràfiques assenyalades.

Al llarg de la present obra s'estudien amb deteniment aquests quatre grups mitjançant una anàlisi comparativa. Ubaldo

Martínez Veiga empra exclusivament els resultats procedents de l'enquesta i els reforça amb l'anàlisi bibliogràfica de la literatura etnogràfica, històrica i econòmica de les societats d'origen dels col·lectius estudiats².

La primera part de l'obra constitueix una exhaustiva aproximació a cadascuna de les societats d'origen. Tal com argumenta l'autor, el coneixement d'aquest context de partida serveix per desmuntar la idea que els moviments migratoris són fenòmens passatgers que van en contra de l'estat «natural» de les societats d'origen i que, o bé no exerceixen cap mena d'influència sobre l'estructura social d'aquestes societats, o bé generen «anomia, desordre o disrupció social» (p. 130). Contràriament, els resultats demostren que els processos migratoris provoquen transformacions centrals en la configuració de les estructures socials de les societats d'origen, si bé el grau d'influència és diferent a cadascuna. En alguns casos, el procés migratori arriba a ser tan freqüent que sempre es presenta com una possibilitat a l'abast i forma part del món simbòlic de la cultura d'origen, tal com passa amb els gambians i les dominicanes. Martínez Veiga denomina aquesta intensa penetració *cultura de l'emigració*.

1. Conveni entre els ministeris d'Afers Socials, Interior i Treball i la Universidad Autónoma de Madrid, a través de l'Institut de Sociologia de Nuevas Tecnologías.
2. Els resultats del treball qualitatiu han estat recollits per altres membres de l'equip de recerca i ben aviat seran publicats.